

Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme

Een overzicht*

Wim Koomen & Joop van der Pligt

In dit artikel presenteren we een overzicht van de belangrijkste determinanten van radicalisering en terrorisme. Achterstelling en discriminatie, vooral de subjectieve beleving daarvan, spelen een belangrijke rol. Wanneer deze als bedreigend worden ervaren, kan dit leiden tot een versterking van ideologie en religieuze overtuigingen, zodat deze een bindende en richtinggevende factor vormen. Ook leiden de dreigingen tot het benadrukken van de groepsidentiteit en vergroten zij de cohesie van de bedreigde groep. 'Wij-zij'-denken en radicalisering kunnen een gevolg zijn. Deze radicalisering wordt verder beïnvloed door cognities, zoals ervaren onrecht, en door emoties als woede en afkeer. In een latere fase van radicalisering kunnen processen in de kleine groep, bijvoorbeeld 'groupthink', het radicaliseringsproces nog versterken, evenals steun vanuit de sociale omgeving. Ook rechtvaardigingsprocessen, zoals het dehumaniseren van de tegenstander, spelen een rol. Ten slotte krijgt de overgang van radicalisering naar terrorisme aandacht.

Inleiding

In dit artikel presenteren we een overzicht van de belangrijkste determinanten en achtergronden van radicalisering en terrorisme die in verschillende onderzoeksgebieden worden genoemd. Van terrorisme en politiek geweld hebben we in de laatste decennia vele voorbeelden gezien en deze tonen dat het niet om een simpel, eenduidig verschijnsel gaat. Post (2004) noemt de volgende typen: (1) sociaal-revolutionair terrorisme, (2) rechtsterrorisme, (3) nationaal-separatistisch terrorisme, (4) religieus-extremistisch terrorisme, en (5) 'enkelvoudige kwestie' ('single issue') terrorisme (bijvoorbeeld dierenrechten). Deze complexiteit maakt het vinden van een eenduidige begripsbepaling van terrorisme niet gemakkelijk. Smelser (2007) wijdt meer dan twintig bladzijden aan deze kwestie en vermeldt talloze definities die in de literatuur voorkomen. Een handzame definitie, die we in dit artikel hanteren en die voor dit overzicht bruikbaar is, is die van de AIVD: 'het plegen van of dreigen met op mensenlevens gericht geweld, dan wel het toebrengen van ernstig maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen of politieke besluitvorming te beïnvloeden' (Ministerie van Justitie, 2005). Aan terroristische acties gaat in het algemeen een proces van radicalisering vooraf. Met radicalisering wordt in dit verband bedoeld: 'een geesteshouding

* Dit artikel is deels gebaseerd op Van der Pligt & Koomen 2009, een door het WODC gepubliceerd rapport, gefinancierd door de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding.

waarmee de bereidheid wordt aangeduid om de uiterste consequentie uit een denkwijze te aanvaarden en die in daden om te zetten' (Ministerie van Justitie, 2005). Vooral deze radicalisering, die (meestal) niet tot terrorisme leidt, maar de geesten daarvoor wel rijp kan maken, behandelen we in dit artikel. Hoewel dus radicalisering en terrorisme in elkaars verlengde kunnen liggen, is er tussen beide een fundamenteel verschil, namelijk tussen respectievelijk primair een geesteshouding of attitude en gewelddadig gedrag.

Om de achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme een plaats te kunnen geven, onderscheiden we deze in termen van tijdsverloop. Als determinanten die meer aan het begin staan van het proces dat tot radicalisering en terrorisme voert, behandelen we de sociale context, zoals achterstelling en discriminatie, en individuele factoren, zoals persoonlijkheid en demografische variabelen. We veronderstellen dat deze factoren een effect hebben op de mate waarin men zich bedreigd voelt. Ervaren dreiging speelt een belangrijke rol bij het denken over de eigen identiteit, de groep waartoe men behoort, en hoe die zich verhoudt tot andere groepen. Dreiging zet een aantal processen in gang die tot gevolg kunnen hebben dat de eigen 'sociale' identiteit en de mate waarin die afwijkt van die van andere groepen, worden benadrukt. Dit leidt tot het vergroten van de afstand tussen de eigen groep en andere groepen en kan een eerste aanzet vormen voor het extremer worden van meningen en gedrag.

In een volgende fase kan via allerlei processen die zich afspelen in kleine groepen, radicalisering worden versterkt en een kenmerk van de groep worden. Ook deze processen vinden niet plaats in een vacuüm; sociale factoren, zoals de steun die men krijgt uit de eigen bredere sociale groep en de materiële en immateriële beloningen die het lidmaatschap van een radicale groepering opleveren, kunnen aansporen tot verdere radicalisering. Zowel de radicalisering en de bijbehorende groepsprocessen als het eventuele gedrag dat daaruit voortvloeit, worden ook beïnvloed door meer cognitieve factoren. Hierbij doelen we met name op rechtvaardigingsprocessen zoals het dehumaniseren van leden van de bedreigende groep en het ontkennen van verantwoordelijkheid voor de eigen acties.

Deze opsomming van determinanten en de volgorde daarin weerspiegelen tevens de opbouw van dit artikel. We beginnen het overzicht met factoren die vooral een rol spelen in de eerste fase van het proces van radicalisering, namelijk de sociale context, met name achterstelling en discriminatie, individuele factoren, waaronder de persoonlijkheid van de betrokkenen, de aard en gevolgen van dreigingen, en sociale identiteit en ideologie. We vervolgen met factoren die vooral een rol spelen in de tweede fase van het proces van radicalisering, namelijk groepsprocessen, de sociale omgeving en rechtvaardigingsprocessen. Vervolgens behandelen we kort factoren die betrokken zijn bij de overgang van radicalisering en terrorisme. We sluiten af met conclusies.

Factoren in de eerste fase van radicalisering

De sociale context: achterstelling en discriminatie

Een achtergestelde sociale positie wordt zeer vaak gezien als een belangrijke factor die bijdraagt aan radicalisering en mogelijk terrorisme (bijv. Silke, 2008). Achterstelling is belangrijk omdat het, zeker wanneer deze aanzienlijk is, een dreiging kan vormen voor het individu en/of de groep waartoe hij of zij behoort. Het betekent vaak dat men zich in de onderste regionen van een samenleving bevindt met alles wat daaraan is gekoppeld: financiële problemen, minder aantrekkelijke woonomstandigheden, gezondheidsproblemen, een onzekere toekomst en een gemis aan waardering van anderen in het algemeen, en van de meerderheid in het bijzonder. Silke (2008) beschrijft in zijn analyse van het terrorisme in Noord-Ierland een economisch achtergestelde positie, onderwijsachterstand en onvoldoende politieke vertegenwoordiging als de belangrijkste elementen die leidden tot politieke polarisatie en die de toenemende steun van de katholieke gemeenschap voor extremisten mogelijk hebben gemaakt. Ook in zijn analyse van moslimextremisme in Groot-Brittannië wijst hij op de rol van de achtergestelde positie van moslims in het Verenigd Koninkrijk. Vergeleken met de totale bevolking zijn moslims driemaal vaker werkloos, en een relatief groot aantal woont in achtergestelde gebieden. Ook in het onderwijs laten zij het vaker afweten, en de participatie in de politiek is minimaal. Vaak zien we bovendien dat er met betrekking tot achtergestelde groepen discriminatie optreedt.

Als we ons richten op de moslimminderheid is er ook in Nederland nogal wat anekdotisch materiaal over discriminerend gedrag van discoportiers en politieagenten. Het stereotype dat vooral jonge Marokkanen aankleeft, zal daar niet vreemd aan zijn. Achterstelling van deze groepen blijkt ook uit objectieve cijfers. Zo bleek uit de Nederlandse volkstelling in 2001 dat het opleidingsniveau van Turken en Marokkanen aanzienlijk lager was dan dat van autochtone Nederlanders, wat weer gepaard gaat met een geringere participatie in het arbeidsproces. Ook de politieke participatie van deze groep is minder (zie bijv. Gouweleeuw & Harmsen, 2004). Dagevos (2001) constateerde een oververtegenwoordiging van allochtonen aan de onderkant van de beroepenstructuur, ook als werd gecorrigeerd voor factoren als opleidingsniveau, arbeidservaring, sociale integratie en kennis van de Nederlandse taal.

De minder gunstige sociaaleconomische positie en discriminatie zijn mede debet aan het feit dat er ook onder Nederlandse allochtonen sociale isolatie en marginalisatie kunnen optreden (zie bijv. Slootman & Tillie, 2006). Die isolatie ten aanzien van andere Nederlanders blijkt ook uit de segregatie op de woningmarkt, terwijl een gunstigere sociaaleconomische positie van allochtonen het contact met andere Nederlanders zou kunnen bevorderen met positievere attitudes als gevolg. Veel sociaalpsychologisch onderzoek, zoals te vinden in een kwantitatieve samenvatting van meer dan vijfhonderd studies door Pettigrew en Tropp (2006), wijst hierop. Het is dan ook weinig verrassend dat contacten tussen verschillende groepen als een belangrijk middel worden gezien om radicalisering en terrorisme te bestrijden (zie bijv. ook Kruglanski e.a., 2008), omdat deze de dreigingen van ervaren isolatie en marginalisatie kunnen verminderen.

Het is echter niet zo dat een ongunstige persoonlijke economische positie – in absolute zin – een belangrijke factor is bij processen van radicalisering. Hier hebben Krueger en Maleckova (2003) onderzoek naar gedaan. Zij bestudeerden publieke-opiniegegevens van Palestijnen verblijvend op de West Bank en in de Gazastrook. Een duidelijke meerderheid van deze groep steunde gewapende aanvallen op doelen in Israël. Relevant is hierbij dat niet *minder*, maar juist *meer* opleiding gepaard ging met meer steun voor dat soort aanvallen. Krueger en Maleckova (2003) stellen dat het er eerder op lijkt dat de relatief meer welgestelde burgers van arme landen zich aangetrokken voelen tot terrorisme.

Uit onderzoek van Fair en Shepherd (2006) naar de effecten van welstand op de inwoners van veertien landen met een moslimmeerderheid (of grote minderheid) in Afrika of Zuid-Azië bleek evenmin een relatie tussen radicalisering, terrorisme en armoede. Ook in dit geval was het verband omgekeerd: minder armoede ging samen met meer steun voor terrorisme. In het verlengde hiervan opperen Krueger en Maleckova (2003) de hypothese dat terrorisme lijkt op een gewelddadige vorm van politiek engagement. Vooral wat hoger opgeleide mensen uit meer gegoede milieus zijn politiek actief, waarschijnlijk voor een deel omdat politieke participatie kennis en betrokkenheid vraagt, die eerder voorhanden zijn bij mensen met meer opleiding.

Deze observaties benadrukken dat het vooral gaat om de relatieve, in plaats van absolute deprivatie. Onderzoek naar het verschijnsel relatieve of waargenomen deprivatie wijst erop dat de waarneming, beleving of interpretatie van de werkelijkheid vaak belangrijker is dan die werkelijkheid zelf. Als leden van minderheidsgroepen, vergeleken met hun eigen groep, wat meer opleiding en welstand hebben, zullen zij eerder geneigd zijn zich te vergelijken met leden van de meerderheidsgroep met een vergelijkbare opleiding. De sociale posities van dat soort mensen uit de meerderheidsgroep liggen als het ware binnen hun bereik. Die vergelijking kan er gemakkelijk toe leiden dat men moet constateren in verschillende opzichten minder te krijgen dan waarop men recht meent te hebben. Men ervaart dan achterstelling en discriminatie, wat weer ervaren kan worden als onrecht; iets wat niet het geval zou zijn wanneer men dat soort vergelijking niet zou hebben gemaakt. Enerzijds leidt op groepsniveau een achtergestelde positie dus tot meer radicalisering, terwijl anderzijds een wat hogere sociaaleconomische positie binnen de achtergestelde groep radicalisering ook naderbij brengt.

Ten slotte moet gemeld worden dat de literatuur die zich richt op de invloed van sociaal klimaat en cultuur, wijst op enkele andere factoren die mogelijk een rol spelen (zie Van der Pligt & Koomen, 2009). Zo zijn bijvoorbeeld het gewicht dat men hecht aan eer en de mate van tolerantie voor onzekerheid belangrijk. Deze kunnen leiden tot polarisatie en een voedingsbodemp zijn voor radicalisering. Interessant is dat sommige van deze factoren op hun beurt ook weer worden beïnvloed door sociale en economische factoren, waarbij verharding en minder tolerantie voor onzekerheid toenemen bij een achteruitgang van de sociaaleconomische omstandigheden.

Tot zover het overzicht van de mogelijke effecten van de sociale context. Uit de literatuur komt naar voren dat met name de beleving of interpretatie van de sociale positie van de eigen groep een belangrijke rol speelt. Het gaat dus vooral om de

relatieve deprivatie en de *ervaren* achterstelling en discriminatie. Voordat we ingaan op de mogelijke gevolgen daarvan bespreken we eerst de rol van individuele factoren.

Individuele factoren

Een gebruikelijke manier om terroristisch gedrag te verklaren was toeschrijving aan de persoonlijkheid van de terrorist. Nog rond 1980 werden terroristen in de wetenschappelijke literatuur vooral als psychopaten gezien (Kruglanski & Fishman, 2006). Later en beter onderzoek heeft echter tot de conclusie geleid dat terroristen psychologisch niet abnormaal zijn, en bovendien psychologisch gezonder en meer stabiel zijn dan andere gewelddadige criminelen (Loza, 2007; Rogers e.a., 2007; Silke, 2008; Victoroff, 2005).

Natuurlijk zouden terroristen zich op andere persoonlijkheidsdimensies kunnen onderscheiden. Een voorbeeld is autoritarisme (vgl. Kruglanski & Fishman, 2006). Autoritaire personen volgen de traditionele waarden en normen, conformeren zich aan autoriteiten en gezagsdragers, en richten hun agressie op doelen die door die autoriteiten gesanctioneerd zijn. Hieraan ten grondslag liggen waarschijnlijk een gevoel van onzekerheid en een ontvankelijkheid voor dreigingen. Factoren die, zoals we nog zullen aangeven, een rol kunnen spelen in het proces van radicalisering en terrorisme.

Daarnaast is onderzoek gedaan naar een aantal demografische factoren (zie Victoroff, 2005). Zo spelen bijvoorbeeld leeftijd en geslacht een rol. Links terrorisme gaat gepaard met een hogere opleiding dan rechts terrorisme, maar de rol van opleiding bij moslimterrorisme is onduidelijk. Het feit dat moslimterroristen evenals de leden van andere terroristische bewegingen in de regel jong zijn en van het mannelijk geslacht, is een gegeven. Samenvattend, terroristen zijn wat hun persoonlijkheid betreft niet abnormaal. Een meer specifieke persoonlijkheidstrekk als autoritarisme zou een rol kunnen spelen bij radicalisering en terrorisme. Leeftijd, geslacht en opleiding zijn additionele relevante factoren.

Dreiging: aard, cognitieve en emotionele gevolgen

In deze paragraaf schetsen we de aard van dreigingen, en de cognitieve en emotionele gevolgen daarvan. We veronderstellen dat de hiervoor beschreven achterstelling en discriminatie vaak als bedreigend worden gezien. Dreiging of vermeende dreiging speelt een belangrijke rol in de verhouding tussen groepen, zoals blijkt uit een lange traditie van sociaalpsychologisch onderzoek naar intergroepsverhoudingen (zie bijv. Brewer, 1999; Stephan & Stephan, 2000).

Riek e.a. (2006) concluderen op grond van een overzicht van de literatuur dat dreiging of zich bedreigd voelen de negatieve attitudes ten opzichte van andere groepen versterkt. Zij maken een onderscheid tussen realistische dreigingen (bijvoorbeeld sociaaleconomische achterstelling en discriminatie) en symbolische dreigingen (bijvoorbeeld als gevolg van conflicterende waarden en normen die belangrijk worden gevonden). Ook noemen zij een meer algemene dreiging die bestaat uit de indruk dat de andere groep een negatief beeld heeft over de groep waartoe men behoort. McLaren (2003) onderzocht in zeventien West-Europese landen de mate van bereidheid van de inwoners om immigranten het land uit te zetten. Hierbij bleek dat zowel realistische dreigingen als symbolische dreigingen ten grondslag lagen

aan die bereidheid. Op een vergelijkbare wijze kunnen bedreigde minderheidsgroepen negatief reageren op de meerderheidsgroep.

De genoemde dreigingen kunnen, behalve tot onvrede, ook tot onzekerheid op een breed vlak leiden: onzekerheid over wie men is, wat men moet geloven en hoe men moet handelen, wat de passende normen zijn, hoe het verdere leven eruitziet of eruit zou moeten zien. Slootman en Tillie (2006) illustreren een en ander voor de situatie van (jonge) moslims in Nederland, en geven daarbij bovendien aan hoe de eigen groep die onzekerheid nog kan vergroten. Zo bleek uit de Amsterdamse burgermonitor van 2007 dat 25 procent van de Amsterdammers met een Marokkaanse achtergrond een negatief beeld heeft over de eigen groep. Deze onvrede en onzekerheid heeft bijvoorbeeld gevolgen voor welbevinden en gezondheid. Onzekerheid bleek in grootschalig vergelijkend onderzoek in Europa te correleren met een grotere mate van depressie en meer gezondheidsklachten (Wardle e.a., 2004).

Onzekerheid kan ook andere belangrijke gevolgen hebben, zoals geïllustreerd in recent, opmerkelijk onderzoek van Kay e.a. (2008). Deze onderzoekers bestudeerden gevolgen van het besef van gebrekkige persoonlijke controle, het besef dat men zijn sociale omgeving en uitkomsten slechts beperkt in de hand heeft en dat de sociale wereld chaotisch is en uit toevalligheden bestaat. Vanuit een sterke behoefte aan persoonlijke controle en zekerheid bleek men bij gebrek daaraan externe systemen van controle, zoals kerk en godsdienst, extra te vertrouwen. Dit proces kan ook een rol spelen bij het ontstaan van religieus extremisme. Meer vertrouwen in een god of godsdienst die vastigheid en zekerheid biedt, is een van de oplossingen voor de gevoelde onzekerheid. Vanuit diezelfde onzekerheid kan men de eigen godsdienst ook als superieur zien. Meer dan een derde van de (Amsterdamse) moslims is die mening toegedaan. Slechts ongeveer een kwart is het oneens met de superioriteit van de eigen godsdienst, wat opvallend laag is in vergelijking met de ongeveer 80 procent van de andere gelovigen die de superioriteit van de eigen godsdienst ontkennen. Vanuit onzekerheid valt wellicht ook te verklaren dat (Amsterdamse) moslims er meer van overtuigd zijn dan andere gelovigen en niet-gelovigen dat hun ideale samenleving (misschien) realiseerbaar is (Slootman & Tillie, 2006). Ervaren superioriteit van het geloof zou op zich tot vergroting van de verschillen met andere groepen kunnen leiden en zo radicalisering kunnen bevorderen.

Zoals eerder gesteld, kunnen de drie typen dreigingen, namelijk realistische en symbolische dreigingen, en de meer algemene negatieve beoordeling van de groep waartoe men behoort, leiden tot waargenomen onrecht, met boosheid en woede als daaraan gekoppelde emoties. Daarnaast kunnen die dreigingen ook vaak leiden tot frustratie en ontevredenheid. De groep of groepen die als de veroorzaker van dit alles worden gezien, zullen vanuit die onvrede en woede meestal wraakgevoelens oproepen. Wraak wordt vaak gezien als een sleutelmotivatie van (potentiële) terroristen (Silke, 2008). Wraak is een belangrijke motivatie, niet alleen omdat zij gepaard gaat met krachtige agressieve gevoelens, maar ook omdat wraak andere doelen dient. Zoals Cota-McKinley e.a. (2001) opmerken: wraak dient onder meer het doel van het rechtzetten van waargenomen onrecht, het herstel van de eigenwaarde ('ik ben niet iemand die over zich laat lopen') en het afschrikken van toekomstig onrecht ('ze zullen dat voortaan wel uit hun hoofd laten').

Vanwege het belang van de genoemde emoties gaan we wat uitgebreider in op de verschillende emoties die in de context van radicalisering en terrorisme een rol kunnen spelen. Eén emotie die kan voortvloeien uit dreigingen, is angst of bezorgdheid. Angst leidt doorgaans tot een zich zo veel mogelijk terugtrekken uit een bepaalde (bedreigende) situatie en gaat, vooral wanneer het langduriger is, gepaard met passiviteit. Een dergelijke opstelling leidt tot grotere afzondering en isolatie van de eigen sociale groep. Deze isolatie wordt nog versterkt als de 'bedreigende' groep een gelijksoortige opstelling toont.

Meerdere auteurs wijzen op de rol van morele motieven en de daarbij behorende emoties. Zo wordt door diverse auteurs ingegaan op radicalisering en terrorisme als morele plicht (zie o.a. Hafez, 2006; Moghaddam, 2005; Post, 2005). Recent onderzoek van Cole Wright e.a. (2008) laat ook zien dat het moraliseren van een onderwerp of meningsverschil leidt tot minder tolerantie voor en meer afstand tot mensen met afwijkende meningen of voorkeuren.

Belangrijke voorbeelden van morele emoties zijn woede, minachting en afkeer. Dit zijn krachtige emoties met een mogelijke directe invloed op gedrag. De rol van woede bespreken we al in de context van wraak. Minachting voor de andere persoon of groep kan bij morele kwesties ook een (escalerende) rol spelen. Vanuit de eigen morele superioriteit kijkt men neer op de ander. Volgens Tangney e.a. (2007) leidt minachting minder snel tot corrigerend ingrijpen dan het geval is bij woede. Hetzelfde geldt voor afkeer of weerszin ten opzichte van een persoon of groep. Ook daarbij is sprake van een morele superioriteit en afstand nemen, en minder van agressie. Later zullen we zien dat deze emoties ook een belangrijke rol kunnen spelen bij de dehumanisering van leden van de andere, bedreigende groep.

Loza (2007) noemt naast de hiervoor beschreven emoties ook haat. Deze wordt door meerdere auteurs geassocieerd met moslimextremisme. Haat is een samengestelde emotie en kan volgen uit de drie eerder besproken emoties, namelijk woede, afkeer en minachting (Sternberg, 2003) en vergroot evenals deze emoties de afstand tussen de eigen groep en andere groepen. Ook McCauley en Moskalenko (2008) verwijzen naar de rol van haat en stellen dat deze factor een belangrijke rol kan spelen bij langdurige tegenstellingen en ook kan leiden tot dehumanisering van de andere partij. Haat is vaak gekoppeld aan de overtuiging dat de andere groep in haar totaliteit in essentie slecht is.

In dit gedeelte hebben we de gevolgen beschreven van dreiging veroorzaakt door een andere groep. Achterstelling en discriminatie kunnen als bedreigend gezien worden en in mindere mate zullen ook individuele verschillen een rol spelen in hoe men omgaat met die dreiging. We hebben gezien dat een als dreigend ervaren sociale omgeving gepaard kan gaan met de overtuiging dat de dreiging onrechtvaardig is, en tevens kan leiden tot onzekerheid en een minder positieve waardering voor de eigen groep. Daarnaast worden in de literatuur ook diverse emotionele reacties genoemd die kunnen ontstaan wanneer een (minderheids)groep zich bedreigd voelt door een andere (meerderheids)groep. Met name de negatieve, zogenoemde morele emoties kunnen de relaties tussen groepen polariseren. Emoties als woede, angst, minachting en afkeer spelen ons inziens een cruciale rol bij radicalisering en terrorisme. Dat gebeurt ook door meer waarde te hechten aan de identiteit van de eigen

groep en die als zeer afwijkend te zien van die van de andere (meerderheids)groep. Die processen beschrijven we in de volgende paragraaf.

Sociale identiteit en ideologie

Mensen ontleen hun zelfwaardering niet alleen aan hun individuele kenmerken en prestaties, maar ook aan het lidmaatschap van groepen waartoe ze behoren (Tajfel & Turner, 1986). De term 'groep' kan verwijzen naar een bepaalde nationaliteit, etniciteit of sekse, maar ook naar een beroepsgroep, een voetbalclub of een universiteit. Men kan er niet alleen trots op zijn dat men een altruïstisch mens is, maar ook dat men een Nederlander of Turk is. De zogenoemde 'sociale' identiteit, jezelf in termen van een groepslidmaatschap zien, kent twee belangrijke aspecten (zie bijv. Leach e.a., 2008). Het eerste is de waardering of de evaluatie van de betreffende groep, het tweede is het belang dat men hecht aan het behoren tot deze groep. Mensen streven er in het algemeen naar dat hun groep positief afsteekt ten opzichte van andere groepen. Deze positieve 'glans' straalt immers af op het individu en hoe belangrijker de groep is voor het individu, hoe meer dit het geval zal zijn.

Onderzoek naar sociale identiteitsprocessen geeft aan dat groeps lidmaatschap en het streven naar het positief onderscheiden van de eigen groep ten opzichte van andere groepen toeneemt wanneer de eigenwaarde van mensen wordt bedreigd of onder druk staat (zie Dovidio e.a., 2007; Simon & Brown, 1987). Deze dreiging kan, zoals we eerder aangaven, gepaard gaan met onzekerheid, waardoor het belang van het groeps lidmaatschap en de daarbij horende sociale identiteit toeneemt. Deze toegenomen identificatie kan ook leiden tot een meer negatieve reactie ten opzichte van andere groepen en pogingen om het onderscheid tussen de eigen en andere groepen te benadrukken en de overeenkomsten te minimaliseren (Fischer e.a., 2007).

Met de eigen groep is vaak een ideologie verbonden, die een coherent wereldbeeld geeft, alsmede doelen en middelen die oplossingen van de ervaren problemen naderbij kunnen brengen (Smelser, 2007). Dergelijke ideologieën hebben dus een richtinggevend karakter en weerspiegelen wezenlijke opvattingen van de groep.

Minderheidsgroepen voelen zich eerder bedreigd dan meerderheidsgroepen en zijn in de regel ook wantrouwiger dan de meerderheidsgroep. Zo denken leden van een minderheidsgroep eerder dat de belangen van hun groep minder goed worden behartigd als de groepen bijvoorbeeld zouden samengaan (González & Brown, 2006). Dreigingen van welke aard dan ook hebben gevolgen voor de waarneming van en de houding tegenover de dominante meerderheidsgroep. De emoties die de meerderheidsgroep dan oproept, zullen veranderen (Riek e.a., 2006). Tevens zullen veranderingen optreden in hoe men staat tegenover de eigen groep. Het zich vooral of bijna uitsluitend richten op de eigen groep, het toegenomen gewicht van de identiteit van de eigen groep en cultuur, en het kritisch zijn over de kansen van de eigen (minderheids)groep zijn drie factoren die een voedingsbodemp kunnen vormen voor radicalisering.

Samenvattend kunnen we stellen dat sociale identiteitsprocessen belangrijker worden als er sprake is van een dreiging door een andere groep. Deze dreiging kan diverse vormen aannemen en zowel direct als meer symbolisch zijn. Socio-economische achterstelling en geringe ervaren waardering voor de eigen cultuur zijn dreigingen

die de groepscohesie doen toenemen, maar ook vaak leiden tot een 'wij-zij'-denken en een toegenomen afstand tussen groepen (zie ook Branscombe e.a., 1999). Deze kan nog verder toenemen als men de situatie van de eigen groep onterecht en onrechtvaardig vindt. Dit laatste kan gepaard gaan met emoties zoals angst en woede. Ook afkeer en minachting kunnen hierbij een rol spelen, en radicalisering naderbij brengen.

Na onze beschrijving van het ontstaan van radicalisering in een eerste fase, zullen we nu beschrijven hoe in een tweede fase de ontstane radicalisering kan worden versterkt via allerlei processen die zich afspelen in kleine groepen.

Factoren in de tweede fase van radicalisering

Groepsprocessen en radicalisering

Er zijn diverse andere groepsprocessen aan te wijzen die kunnen leiden tot het extremer worden van meningen, voorkeuren en gedrag en die uiteindelijk ook kunnen leiden tot radicalisering (zie ook Meertens e.a., 2006). Een aantal van deze processen vindt trouwens ook plaats wanneer geen sprake is van dreiging. Een van die processen is het extremer worden van groepen (Smith & Mackie, 2007). Een belangrijke voorwaarde is daarbij dat een meerderheid binnen de groep een bepaalde mening is toegedaan. In dat geval zal de gemiddelde mening in de groep extremer worden in de richting van het meerderheidsstandpunt dat in de groep bestaat. Dit effect zal toenemen bij dreiging omdat de groepscohesie in dergelijke omstandigheden groter is. Deze processen zijn veelvuldig onderzocht in het laboratorium; toetsing bij radicale groepen kan in de regel pas achteraf en is dan vaak gebaseerd op de uitlatingen van (ex-)groepsleden. Kortom, de empirische evidentie voor het extremer worden van groepen en andere in dit gedeelte beschreven fenomenen is vrij stevig; maar het fenomeen is niet altijd eenvoudig te toetsen in het veld.

Andere processen die relevant zijn in de context, worden in de literatuur beschreven onder de noemer *groupthink* (Janis, 1982). 'Groupthink' verwijst naar een situatie waarin eensgezindheid zo belangrijk is dat dit de kwaliteit van de oordeelsvorming negatief beïnvloedt. De groep ziet zichzelf als relatief onkwetsbaar en dit kan zich uiten in het bagatelliseren of zelfs ontkennen van dreigingen. Dit gebeurt als gevolg van een extreem geloof in eigen kunnen, het uitoefenen van druk op personen met een afwijkende mening, zelfcensuur en eenzijdig en selectief omgaan met informatie. 'Groupthink' wordt ook wel geassocieerd met sekteachtige groepen, wat de indruk kan geven van een sterke overeenkomst tussen sekten en terroristische groepen. Buijs e.a. (2006) vonden geen evidentie hiervoor bij de door hen onderzochte groepen radicale salafi-jongeren in Nederland.

Een andere belangrijke factor hierbij is de relatieve isolatie van de groep. Deze is in belangrijke mate zelf gekozen; de externe dreiging leidt tot een aanzienlijke druk om de 'gelederen te sluiten', en een intolerantie voor afwijkende meningen. Kortom, kleine groepen die bedreigd worden of zich bedreigd voelen, tonen meer saamhorigheid en cohesie, meer polarisatie, minder tolerantie voor afwijkende meningen, meer sancties tegenover andersdenkenden en hebben de neiging de normen van de groep te idealiseren. Dit alles kan ook gepaard gaan met de overtuiging moreel

Wim Koomen & Joop van der Pligt

superieur te zijn en zich te willen isoleren. Zoals we eerder stelden, kijkt men vanuit de eigen morele superioriteit neer op de ander.

In deze paragraaf hebben we ons gericht op een aantal groepsprocessen dat in een tweede fase de polarisatie tussen groepen kan doen toenemen en vervolgens kan leiden tot verdere radicalisering. Ook deze processen vinden niet plaats in een isolement, zoals we zullen zien in het volgende gedeelte.

Sociale omgeving

In deze paragraaf bespreken we de invloed van de sociale omgeving in de latere stadia van radicalisering. Sociale steun is een belangrijke factor. Dit kan zich afspelen op meerdere niveaus, variërend van grote delen van de populatie tot een klein aantal gelijkgestemden. Ook internet is via digitale netwerken een medium dat specifieke sociale steun kan leveren. De vorm van de steun kan variëren van instrumentele steun (het verstrekken van inkomen) tot meer symbolische steun in de vorm van status en het delen van doelen en middelen.

McCauley en Moskalkenko (2008) stellen dat slechts bij uitzondering radicalisering een louter individueel proces is, en wijzen op het feit dat aan het lidmaatschap van een radicale groepering meerdere beloningen verbonden kunnen zijn. Onderzoek ondersteunt met name het effect van geanticipeerde status en beloningen, zoals blijkt uit het werk van Victoroff (2005) en McCauley en Moskalkenko (2008). Recent werk van Ferrero (2006) en Iannacone en Berman (2006) wijst op het belang van toegang tot bepaalde goederen en diensten als gevolg van de bereidheid te kiezen voor het martelaarschap.

Pedhazur en Perlinger (2006) beargumenteerden dat zelfmoordaanslagen van Palestijnen dikwijls *niet* het gevolg waren van strategische beslissingen hoog in de organisatie, maar vaak genomen werden door kleine lokale cellen. Familieleden van zelfmoordterroristen in de Palestijnse gebieden stijgen in status en kunnen ook financiële tegemoetkomingen ontvangen (vgl. Bouhana & Wikström, 2008). Kortom, er is nogal wat evidentie dat beslissingen om toe te treden tot radicale bewegingen of zelfs te kiezen voor het martelaarschap gebaseerd zijn op een afweging van kosten en baten, waarbij sociale steun en zowel directe als meer indirecte, sociale beloning elk hun eigen rol spelen.

Het beschouwen van de mogelijkheid van geweld of de toepassing van geweld gaat de meeste mensen niet gemakkelijk af. In de tweede fase van radicalisering, wanneer de mogelijkheden dichterbij komen, kunnen rechtvaardigingsprocessen daarbij helpen.

Rechtvaardigingsprocessen

Loza (2007) bespreekt meerdere vormen van rechtvaardiging van moslimradicalisering c.q. -terrorisme. Als eerste noemt hij politieke rechtvaardiging gebaseerd op de noodzaak niet-gelovige regimes omver te werpen en te vervangen door een bewind conform authentieke regels, normen en wetten. Ook is er sprake van een aantal meer psychologische rechtvaardigingsprocessen. Een eerste is de betreffende slachtoffers als medeschuldig te bestempelen. Een ander mechanisme is het 'dehumaniseren' van de slachtoffers. Dehumanisering bestaat uit het toeschrijven van allerlei niet-menselijke eigenschappen aan de andere groep, en kan helpen bij het

slechten van geweldsbarrières. Dit dehumaniseren uit zich bijvoorbeeld ook door het gebruik van diernamen om leden van de andere groep te beschrijven. Dit gebeurde bij de genocide in Rwanda, waar Tutsi's voortdurend werden beschreven als 'kakkerlakken' (Opotow, 2004). Een hedendaags voorbeeld is de term 'varken' of 'zwijn', die wordt gebruikt door radicale moslimbewegingen om niet-gelovigen te beschrijven.

Güss e.a. (2007) noemen in hun analyse van moslimterrorisme en -martelaarschap het onderdrukken van empathie als een mechanisme dat helpt het eigen gedrag te rechtvaardigen. Dit onderdrukken is eenvoudiger als men leden van de andere groep dehumaniseert. Andere rechtvaardigingen hebben als kenmerk dat men de ernst van de situatie van de eigen groep en het aangedane onrecht als rechtvaardiging noemt, waardoor in feite de andere partij verantwoordelijk is. Naast het dehumaniseren van de andere groep kan men dus ook de verantwoordelijkheid van alle leden van de betreffende groep zodanig benadrukken dat gewelddadig optreden tegen deze individuen gerechtvaardigd is. Ten slotte kan men de verantwoordelijkheid voor de eigen daden bij een hogere macht leggen. Ook stellen sommigen dat de nadruk op het collectief kan leiden tot de ontkenning van individuele verantwoordelijkheid (zie bijv. Post e.a., 2003). Er is redelijk wat empirische steun voor het optreden van deze attributieprocessen als rechtvaardiging van radicaal/terroristisch gedrag (Piven, 2002; Thackrah, 2004).

De derde fase: van radicalisering naar terrorisme

In de inleiding hebben we vastgesteld dat een radicaliserende groep niet noodzakelijk de stap naar geweld zet. Er zijn immers ook andere middelen om gestelde doelen te bereiken. Wanneer men geen enkele andere uitweg ziet, kan de toepassing van geweld in een aantal gevallen de laatste fase zijn van een proces van radicalisering. Naarmate relevante variabelen door hun extremiteit meer effect hebben op radicalisering, lijkt het meer waarschijnlijk dat deze uitmondt in geweld. Om een voorbeeld te geven: Kruglanski e.a. (in druk) presenteren gegevens afkomstig uit een onderzoek naar Tsjetsjeense zelfmoordterroristen, zoals verkregen via beken-den van deze terroristen. In bijna de helft van de gevallen was er sprake van meer dan één gedood familielid, en in 23 procent van de gevallen was er een broer gedood. Zo'n 80 procent was eerder een seculiere moslim die geen relatie had met fundamentalistische militante groepen, maar die zich later na de gewelddadige gebeurtenissen tot radicale groepen wendde. Dreiging, woede en wraakgevoelens zijn hier waarschijnlijk extreem sterk geweest.

Een empirisch en breder antwoord op de vraag welke factoren betrokken zijn bij de overgang van radicalisering naar terrorisme, is gegeven door Mumford e.a. (2008). In origineel onderzoek selecteerden zij 80 groepen die wel of niet gebaseerd waren op een ideologie, en wel of niet betrokken waren bij geweld; hieruit resulteerden vier typen groepen, namelijk niet-gewelddadige ideologische groepen, gewelddadige ideologische groepen, niet-gewelddadige niet-ideologische groepen en gewelddadige niet-ideologische groepen. Een andere voorwaarde voor selectie was dat de groepen in publicaties uitvoerig waren beschreven. Uit deze beschrijvingen kon een

Wim Koomen & Joop van der Pligt

groot aantal voorspellende en andere factoren met bijbehorende waarden voor elke groep worden vastgesteld. Uit analyse bleek dat gewelddadige ideologische groepen zich onderscheidden van de andere door een omgeving van grotere sociale conflicten en sociale disruptie. Sociale conflicten leken ook verandering van omstandigheden tegen te houden, terwijl die juist zeer nuttig kunnen zijn om spanningen tussen de groepen te verlichten. Ook bleken gewelddadige ideologische groepen zich in sterkere mate bezig te houden met indoctrinatie van de ideologie. Verder vertoonden deze groepen op groepsniveau een ideologische 'gelijkhebbij' ('righteousness'), terwijl de leiders ideologisch extremisme vertoonden. De door Mumford e.a. (2008) gevonden voorspellende factoren zijn voor een belangrijk deel in een min of meer vergelijkbare vorm eerder in dit artikel aan de orde geweest.

Conclusies

In dit artikel hebben we een overzicht gegeven van de factoren die een rol kunnen spelen bij radicalisering en terrorisme. Veel van de bestaande literatuur is theoretisch van aard en gebaseerd op eerder empirisch onderzoek naar processen binnen en tussen groepen. Silke (2008) beargumenteert dat slechts 1 procent van de publicaties gebruikmaakte van systematische interviews met geradicaliseerde individuen. Ook veel geciteerde publicaties, zoals die van Sageman (2004) en Bakker (2006), maakten noodgedwongen gebruik van openbare bronnen, zoals verslagen van rechtbanken of berichten uit de media. Toch kunnen we op basis van de bestaande literatuur wel een aantal conclusies trekken.

Achterstelling en discriminatie vormen ongunstige omstandigheden voor mensen. Het is vooral de subjectieve beleving daarvan die als bedreigend kan worden ervaren. Deze 'relatieve deprivatie' kan samen met ideologie en religieuze overtuigingen een bindende en richtinggevende factor vormen en leiden tot 'wij-zij'-denken en radicalisering. Relatieve deprivatie, zeker als die onrechtvaardig wordt gevonden en gezien wordt als een dreiging voor de eigen identiteit, zal dan leiden tot onzekerheid en ontevredenheid. De genoemde bedreiging van de eigen identiteit leidt tot het benadrukken van de groepsidentiteit en vergroot de cohesie van de bedreigde groep. Op die manier zal men proberen het hoofd te bieden aan de onzekerheid die het gevolg is van de dreiging. Het gevolg is dat de bedreigde groep zich naar binnen keert en afstand zoekt tot de meerderheidsgroep; dit naar binnen keren kan ook gepaard gaan met het zich isoleren van andere groepen en zeker van de 'bedreigende' meerderheidsgroep. Dit kan weer gepaard gaan met het extremer worden van de meningen binnen de groep en uiteindelijk tot radicalisering leiden.

De eerdergenoemde onrechtmatigheid of onrechtvaardigheid kan leiden tot emoties die een faciliterende werking zullen hebben op de polarisatie tussen de groepen, en kan leiden tot radicalisering van minderheidsgroepen. De meest relevante emotie is woede, een emotie die de afstand tussen groepen vergroot. Ook emoties als afkeer en minachting vergroten de afstand tussen groepen en kunnen leiden tot radicalisering van gedachten en gedrag.

In dit artikel wijzen we op meerdere groepsprocessen die het extremer worden van meningen en gedrag kunnen bevorderen. Zodra de meerderheid van een groep een

bepaalde mening is toegedaan, zal de groep wat meer opschuiven in de richting van een meer extreem standpunt. Als de groep bedreigd wordt en de groep zich ook om die reden verder isoleert, worden deze processen versterkt. De eerdergenoemde emoties kunnen ook daar een katalyserende werking hebben. In diverse stadia van radicalisering spelen zowel individuele als sociale factoren een belangrijke rol. Voorbeelden van de eerste categorie zijn diverse rechtvaardigingsprocessen die leiden tot een bestending van de eigen positie en gedragsvoorkeur. Het onderdrukken van empathie voor de andere groep en haar leden, het ontkennen van individuele verantwoordelijkheid voor het eigen handelen, het schuldig achten van alle leden van de andere groep en dehumanisering zijn veelvuldig onderzochte rechtvaardigingsprocessen. Niet alleen aan het begin van de cyclus, maar ook daarna spelen sociale (context)factoren een rol bij radicaliseringsprocessen. In de beginperiode spelen factoren als ervaren achterstelling en discriminatie een rol, later speelt sociale steun door de eigen groep een belangrijke rol.

De overgang van radicalisering naar terrorisme wordt vooral bevorderd door de extremiteit van relevante factoren. Zo blijkt de gewelddadige dood van familieleden gemakkelijker de weg naar terrorisme te openen, wordt de sociale omgeving gekenmerkt door grotere sociale conflicten en sociale onrust, is er sterke indoctrinatie en ideologische 'gelijkhebberij', en worden de leiders gekenmerkt door extreme standpunten.

Literatuur

- Bakker, E. (2006). *Jihadi terrorists in Europe, their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad. An exploratory study*. The Hague: Clingendael Institute.
- Bouhana, N. & Wikström, P.-O.H. (2008). *Theorizing terrorism. Terrorism as moral action: A scoping study*. London: University College.
- Branscombe, N.R., Ellemers, N., Spears, R. & Doosje, B. (1999). The context and content of social identity threat. In: N. Ellemers, R. Spears & B. Doosje (eds.). *Social identity. Context, commitment, content*. Oxford: Blackwell, 35-55.
- Brewer, M.B. (1999). The psychology of prejudice. Ingroup love or outgroup hate? *Journal of Social Issues*, 55, 429-444.
- Buijs, F.J., Demant, F. & Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Cole Wright, J., Cullum, J. & Schwab, N. (2008). The cognitive and affective dimensions of moral conviction: Implications for attitudinal and behavioral measures of interpersonal tolerance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 1461-1476.
- Cota-McKinley, A.M., Woody, W.D. & Bell, P.A. (2001). Vengeance: Effects of gender, age, and religious background. *Aggressive Behavior*, 27, 343-350.
- Dagevos, J. (2001). Geblokkeerde loopbanen van allochtonen? De vertegenwoordiging van allochtonen en autochtonen aan de onderkant van de beroepenstructuur. *Gedrag en Organisatie*, 14, 74-88.
- Dovidio, J.F., Gaertner, S.L. & Saguy, T. (2007). Another view of 'we': Majority and minority group perspectives on a common ingroup identity. *European Review of Social Psychology*, 18, 296-330.
- Fair, C.C. & Shepherd, B. (2006). Who supports terrorism? Evidence from Muslim countries. *Studies in Conflict & Terrorism*, 29, 51-74.

- Ferrero, M. (2006). Martyrdom contracts. *Journal of Conflict Resolution*, 50, 855-877.
- Fischer, P., Gremeyer, T., Omay, S.I. & Frey, D. (2007). Mergers and group status. The impact of high, low, and equal group status on identification and satisfaction with a company merger. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 17, 203-217.
- González, R. & Brown, R. (2006). Dual identities and intergroup contact. Group status and size moderate the generalization of positive attitude change. *Journal of Experimental Social Psychology*, 42, 753-767.
- Gouweleeuw, J. & Harmsen, C. (2004). Alloctonen aan het werk. *Bevolkingstrends*, CBS, 4e kwartaal, 75-84.
- Güss, C.D., Tuason, M.T. & Teixeira, V.B. (2007). A cultural-psychological theory of contemporary Islamic martyrdom. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 37, 415-445.
- Hafez, M.M. (2006). Rationality, culture, and structure in the making of suicide bombers. A preliminary theoretical synthesis and illustrative case study. *Studies in Conflict and Terrorism*, 29, 165-185.
- Iannaccone, L.R. & Berman, E. (2006). Religious extremism. The good, the bad, and the deadly. *Public Choice*, 128, 109-129.
- Janis, I.L. (1982). *Groupthink* (2nd ed.). Boston: Houghton Mifflin.
- Kay, A.C., Gaucher, D., Napier, J.L., Callan, M.J. & Laurin, K. (2008). God and the government. Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 18-35.
- Krueger, A.B. & Maleckova, J. (2003). Education, poverty and terrorism. Is there a causal connection? *Journal of Economic Perspectives*, 17, 119-144.
- Kruglanski, A.W. & Fishman, S. (2006). The psychology of terrorism. 'Syndrome' versus 'tool' perspectives. *Journal of Terrorism and Political Violence*, 18, 193-216.
- Kruglanski, A.W., Crenshaw, M., Post, J.M. & Victoroff, J. (2008). What should this fight be called? Metaphors of counterterrorism and their implications. *Psychological Science in the Public Interest*, 8, 97-133.
- Kruglanski, A.W., Chen, X., Dechesne, M., Fishman, S. & Orehek, E. (in press). Fully committed: Suicide bombers' motivation and the quest for personal significance. *Political Psychology*.
- Leach, C.W., Zomeran, M. van, Zebel, S., Vliek, M.L.W., Pennekamp, S.F., Doosje, B., Ouwerkerk, J.W. & Spears, R. (2008). Group-level self-definition and self-investment. A hierarchical (multicomponent) model of in-group identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 144-165.
- Loza, W. (2007). The psychology of extremism and terrorism. A Middle-Eastern perspective. *Aggression and Violent Behavior*, 12, 141-155.
- McCauley, C. & Moskaleiko, S. (2008). Mechanisms of political radicalization. Pathways toward terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20, 415-433.
- McLaren, L.M. (2003). Anti-immigrant prejudice in Europe. Contact, threat perception, and preferences for the exclusion of migrants. *Social Forces*, 81, 909-936.
- Meertens, R.W., Prins, Y.R.A. & Doosje, B. (2006). *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaal-psychologische analyse van terroristische sekten en aanslagen*. Schiedam: Scriptum.
- Ministerie van Justitie (2005). *Nota radicalisme en radicalisering*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Moghaddam, F.M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American Psychologist*, 60, 161-169.
- Mumford, M.D., Bedell-Avers, K.E., Hunter, S.T., Espejo, J., Eubanks, D. & Connelly, M.S. (2008). Violence in ideological and non-ideological groups. A quantitative analysis of qualitative data. *Journal of Applied Social Psychology*, 38, 1521-1561.

- Opotow, S. (2004). Hate, conflict, and moral exclusion. Understanding and combatting hate. In: R.J. Sternberg (ed.). *The psychology of hate*. Washington, DC: American Psychological Association, 121-153.
- Pedhazur, A. & Perlinger, A. (2006). The changing nature of suicide attacks. A social network perspective. *Social Forces*, 84, 1988-2008.
- Pettigrew, T.F. & Tropp, L.R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751-783.
- Piven, J.S. (2002). On the psychosis (religion) of terrorists. In: C. Stout (ed.). *Psychology of terrorism*. New York: Praeger Press, 153-204.
- Pligt, J. van der & Koomen, W. (2009). *Achtergronden en determinanten van radicalisering en terrorisme*. Den Haag: WODC.
- Post, J.M. (2004). *Leaders and their followers in a dangerous world. The psychology of political behavior*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Post, J.M. (2005). When hatred is bred in the bone. Psycho-cultural foundations of contemporary terrorism. *Political Psychology*, 26, 615-636.
- Post, J.M., Sprinzak, E. & Denny, L.M. (2003). The terrorists in their own words. Interviews with 35 incarcerated Middle Eastern terrorists. *Terrorism and Political Violence*, 15, 171-184.
- Riek, B.M., Mania, E.W. & Gaertner, S.L. (2006). Intergroup threat and outgroup attitudes. A meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 10, 336-353.
- Rogers, M.B., Loewenthal, K.M., Lewis, C.A., Amlot, R., Cinnirella, M. & Ansari, H. (2007). The role of religious fundamentalism in terrorist violence. A social psychological analysis. *International Review of Psychiatry*, 19, 253-262.
- Sageman, M. (2004). *Understanding terrorist networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Silke, A. (2008). Holy warriors. Exploring the psychological processes of jihadi radicalization. *European Journal of Criminology*, 5, 99-123.
- Simon, B. & Brown, R. (1987). Perceived intragroup homogeneity in minority-majority contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 703-711.
- Slootman, M. & Tillie, J. (2006). *Processen van radicalisering. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*. Amsterdam: IMES, Universiteit van Amsterdam.
- Smelser, N.J. (2007). *The faces of terrorism. Social and psychological dimensions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Smith, E.R. & Mackie, D.M. (2007). *Social psychology* (3rd ed.). Hove/New York: Psychology Press.
- Stephan, W.S. & Stephan, C.W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In: S. Oskamp (ed.). *Reducing prejudice and discrimination*. London: Erlbaum, 23-45.
- Sternberg, R.J. (2003). A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 7, 229-328.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel & W.G. Austin (eds.). *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson, 7-24.
- Tangney, J.P., Stuewig, J. & Mashek, D.J. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology*, 58, 345-372.
- Thackrah, J.R. (2004). *Dictionary of terrorism*. London: Routledge.
- Victoroff, J. (2005). The mind of the terrorist. A review and critique of psychological approaches. *Journal of Conflict Resolution*, 49, 3-42.
- Wardle, J., Steptoe, A., Gulis, G., Sartory, G., Sek, H., Todorova, I., Voge, C. & Ziarko, M. (2004). Depression, perceived control, and life satisfaction in university students from Central-Eastern and Western Europe. *International Journal of Behavioral Medicine*, 11, 27-36.